

LŐRINCZY HUBA

A gyermek toposza Csáth Géza novelláiban

Egy író téma- és hőválasztása sosem indifferens, hanem mindig sokat eláruló, roppant beszédes gesztus. Nem csupán a mű felületét, jelenségvilágát befolyásoló cselekedet, hanem útjelző az alkotás lényege, mélyrétegei felé, s fénycsóva egyben, amely a szerzői személyiség titkaiba is bevilágít. Kivált így van ez, ha egy-egy téma- és hőstípus ugyanazon írónál gyakorta visszatér, jelezvén az érdeklődés folytonosságát, az ábrázolni, megjeleníteni kívánt dolog és szereplő sokrétű voltát, fontosságát. Súlyt növel, jelentőséget fokoz, rejtett összefüggésekre irányítja a figyelmet ez esetben is — mint mindenkor — az eltérésbe bújt hasonlóság, a variációs ismétlés.

Ha van téma, amely korán derékba tört pályafutása során mindvégig foglalkoztatta Csáth Gézát, ha van hőstípus, kihez érdeke makacsul, újra s újra visszatért, a gyermekhős s a gyermektéma az. S nemcsak szépróként kötődött hozzá oly nagyon. Felbukkan e téma, ez a hős Csáth publicisztikájában is (bizonyosság rá — egyebek közt — a *Szegény pesti kisgyerekek* c., 1906-os avagy a *Gyerekszerelem* c., 1914-es elmefuttatás), s jelzi egy-egy kitérő vagy utalás, hogy a zeneesztéta és -kritikus sem feledkezett meg róla. Akad drámája is a szerzőnek, amelyben az imaginárius centrum, a katalizátor szerepét egy színre sem lépő kisfiú, *A Janika* tölti be, a gyermektéma megannyi változatát, a gyerekhősök sokaságát viszont a méltán híres rövidpróza jeleníti meg. Egy évtizeden át élt e téma s e hőstípus bővületében Csáth Géza, az első kamaszszengéktől jószerével az utolsó novelláig. Ciklussá, öntörvényű corpuzzá — aminő volt például *A szegény kisgyermek panasza* Kosztolányitól — ugyan nem rendeződtek ezek a történetek, ámde ennek híján sem kétséges: az életműben igen fontos rendeltetés jutott nekik. Jelzi ezt gyakoriságuk s többük esztétikai rangja, súlya. Sokatmondó adat: Csáth kisepikai hagyatékának majd egyharmada — húsz-huszonegy elbeszélés — gyermeknovellának minősíthető, s olykor még a más témájú históriákba (pl. a *Tálay főhadnagyba*) is beékelődik a gyermekkor, bevillan a hősök gyerekkori arca.

A művelődéstörténet s kivált a századforduló irodalmának ismeretében nincsen ebben semmi meglepő. A gyermekhős, a gyermekmotívum — sokan figyelmeztetnek reá — archetipikus jellegű, a legősibb, a leggazdagabb jelen-

Elhangzott 1987. október 2-án Balassagyarmaton, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlésén.

tésű képek egyike. Kultúratörténeti toposznak tekinthető. Feltűnt már a mítoszokban is, s korántsem véletlen, hogy gyermekeket, kisdedekeket vártak megváltóként mind a különféle vallások, a krisztusi csakúgy, mint a buddhai. Az ember, az emberiség el nem apadó reménykedésének jelképe a sokféle „Gottkindmythos”. (E vonatkozásban nélkülözhetetlen forrás mindmáig Carl Gustav Jung és Kerényi Károly közös munkája, az *Einführung in das Wesen der Mythologie. Gottkindmythos* c. monográfia.) S a gyermekhős, a gyermekmotívum új s új alakokat öltve, jelentésváltozatok sokaságát teremtve végigkísérte a művelődéshistóriát, szűkítve a kört: az irodalom történetét. Goethe Euphorionja, Dickens Twist Olivérje, Cocteau, Richard Hughes, Golding „vásott kölykei” csupán futólag és töredékesen jelezhetik e toposz nyitott, összetett, sokrétű voltát. „Róla (a gyermekről: L. H.) beszélve — Király István jegyzi meg — általában tiz-tizenöt, kikristályosodott, áthagyományozott jelentést tartanak számon a szimbólumszótárak” (In: *Kosztolányi. Vita és vallomás*. Bp., 1986. 23.).

Váratlanul magasra szökött az érdeklődés a gyermek, a gyermekkor, a gyermekhősök iránt a századforduló idején. Mohó várakozással fordult felé, feléjük a tudomány (a pedagógia és a pszichológia), de legfőként az irodalom, az édent és a poklot egyaránt keresvén és megtalálván e toposzban. Ellen Keytől, Maria Montessoritól Sigmund Freudig, Rainer Maria Rilketől, Robert Musiltól Frank Wedekindig és Alain-Fournier-ig, Ady Endrétől, Szép Ernőtől Török Gyuláig tanulmányok, versek, drámák, kis- és nagyepikai művek fókuszába került a gyermek. „Kosztolányi megtalálta a hálás témát, amely úgyszólván a levegőben van...” — jelentette ki 1910-ben, *A szegény kisgyermek panaszait* méltatván Szini Gyula, maga is számos finom gyereknovella szerzője, a ciklus alkotója pedig, visszatekintve ifjúságára, utolérhetetlen pontossággal fogalmazott: „Ellen Key írta: »a huszadik század a gyermek százada«. Valóban, e század első éveiben világszerte ünnepelni kezdték a gyermeket, költők örökítették meg szenvedő és rejtélyes arcát, tudósok figyeltek bimbózó lelkére... Ebben sok gyakorlati cél volt, de sok titokzatos vágy is. *A gyermek jelkép lett. Ő volt az érzés, az ösztön és a sugallat*, aki kívül áll az osztályharcok porondján és az ész meddő töprengésén. (...) A gyermekbe... sok mindent beleláttunk! Ő volt az Ember kezdete, majdnem mintaképe is” (In: *Kosztolányi: Írók, festők, tudósok*. Bp., 1958. II. 29. — a mi kiemelé-sünkkel: L. H.).

Korán, jóformán kamaszfővel, unokafivérével évekkel megelőzve rálelt e jelképre, e toposzra Csáth Géza is. Bajosan hihetnők, hogy csak a kordivatnak engedett, s 1907-ig (vagy tán 1908-ig?) a freudi inspirációt is bizvást ki-zárhatjuk. A pszichologizálásnak nincs sok értelme itt; annyi bizonyos csupán, hogy Csáthot már a kezdet kezdetén, 1904 táján erős vonzalom és kíváncsiság fűzte a gyermekidőkhöz, s hogy — több novella is tanúsítja ezt — felejtethetetlen trauma volt számára anyjának korai halála. (Az árvaság, a félárvaság ténye vagy panaszja, a hiány, a jóvátehetetlen veszteség tudata — alig-alig stilizált formában — fontos összetevője nem egy elbeszélésének.) Fürkészünk azt sem igen érdemes, hogyan hatott a később nyilván fölismert kordivat s a készséggel befogadott freudi tanítás a gyermekhez, a gyermekkorhoz eleve kötődő Csáth Gézára. Nincs kétség: fokozhatta csakis a benne spontán jelentkező érdeklődést. Nem az a nagy kérdés ezúttal: milyen úton jutott el az író a gyermek toposzához, hanem az: milyen művészi erővel s minő variációkban jelenítette meg.

Csáth Géza leginkább a „rettenetes gyerekek”, a hideg, számító kegyetlenséggel pusztító kamaszhősök megörökítőjeként mint az *Anyagyilkosság* és *A kis Emma* szerzője él mindmáig a köztudatban. Tegyük hozzá: nem oktanul és jogtalanul. E novellák — első megjelenésük pillanatában csakúgy, mint napjainkban — fölötte alkalmasak a gyermek eredendő jóságáról, ártatlanságáról, tisztaságáról szőtt hiedelmek és konvenciók szétszaggatására, s nem csupán a bennük felépült — Csúri Károly kifejezését kölcsönözve — „lehetőséges világ” démoni ereje hat reánk, hanem ennek esztétikai kisugárzása is. Bajosan tagadhatnók: mind az *Anyagyilkosság*, mind *A kis Emma* remekmű. Hiba volna azonban csak e novellák Csáth Gézáját látnunk és abszolutizálnunk, hiszen ismerte és megjelenítette ő a gyermektöposz másrmilyen arculatát is, s noha a produktum és hatásmechanizmusa jóval kevésbé látványos vagy hátborzongató, művészi értékekben korántsem szűkölködik. Célunk csakis egy lehet: föltárni a téma, a motívum valamennyi vetületét, láttatni komplex, sokszínű voltát, megmutatni centrumát, variációit és végleit. Hiteles képet csupán így adhatunk.

Akár kortársai, Csáth Géza is immanenciájában ragadta meg s ábrázolta a gyermekkort. Számára sem a felnőtttség előjátéka volt elsősorban ez az életstádium, hanem befelé lélegző és virágzó, zárt, öntörvényű világ. Mottója lehetne az ő gyermeknovelláinak is az a mondat, amellyel Hermann Hesse nyitotta 1904-ben publikált, *Peter Camenzind* c. fejlődésregényét: „Im Anfang war der Mythos”, az ő hőseit is autentikusan jellemzik Poszler György szavai: „... a gyermek- vagy kamaszpsziché mikrokozmosza ... nem tud, dacosan nem akar közlekedni a külvilággal. Öntörvényű, rendetlen rendet épít. Lehet, hogy félelmes, lehet, hogy fájdalmas, de biztosan szuverén” (In: *A regény választásai. Bp., 1980. 254.*). Tudva-tudatlanul mítoszban élnek, autonómiájukat építik és óvják Csáth Géza gyerekszereplői, s akad példa arra is, hogy az író megsejteti e toposz archetipikus dimenzióit és jellegét. Most csak a *Délutáni álom* című, szecessziós vonalvezetésű és dekorativitású novellára utalunk. A gyermekkori mesék megannyi motívuma és hőse, tarkabarka színvilága elevenül meg e történetben, s a histórián jól kivehető körvonalakkal átdereng a Gottkindmythos. A felnőtt nyugtalan álma hirtelenül ősi, vallási allúziókkal telítődik. A szív- és szájnémaságra ítél grófkisasszony, a boldogtalan, elátkozott szerelmespár megváltója a gyermek lesz, ki csak azért született, hogy meghaljon anyja s apja új életéért. Ha magánmítosszá zsugorítva is, jelzi e novella: mélyre vésődött a büszkén, programosan ateista Csáth Gézába az iskolásévekben lázadózva elutasított, későbbi publicisztikájában fennen kárhoztatott hitoktatás üdvösségtana.

Érdekes, bár némely elemeiben s zárlatában a kelleténél érzelmesebb történet a *Délutáni álom*, ám a gyermektöposz ábrázolása szempontjából tipikusnak aligha nevezhetnők. Másrmilyen alakváltozatait örökíti meg inkább e hőstípusnak a csáthi novellisztika. Célszerűnek látszik a továbbiakban, hogy különbséget tegyünk az erősen személyes-vallomásos érdekeltségű és énförmájú, valamint a kerettel avagy az auktorialis előadásmóddal tárgyiasító elbeszélések között, s kivált az előbbi változatban tekintsük igen fontos tényezőnek az időkezelést. Az elhatárolás korántsem formális. A közvetlenül énförmájú novellák zöme a szelíd, a maga ártatlan-ártalmatlan képzelgéseibe, apró örömeibe, fájdalmaiba, szorongásaiba merült gyermeket jeleníti meg (bennük a hőst nemegyszer — s nagyon árulkodóan — Józsikának hívják), hogy az életet „Nagyúri foglalkozásnak” fölismerő, hidegvérrel kegyetlenkedő kamaszok

inkább a kerettel leválasztott-eltávolított vagy a szerzői előadásmódú törté-riákban tűnjenek elénk. Az időkezelés pedig azért nem indifferens, mert a gyermekkor *múltként* ábrázoló elbeszélések már a felnőtt reflektált emlé-keit, ítéletét, nosztalgiáját (stb.) közvetítik, a *jelen idő*, az *egyidejűség* fikció-jára épített történetek (mint pl. a *Szombat este* avagy az *Egy vidéki gimna-zista naplójából*) viszont leplezetlenül a gyermeki tudat rekonstrukciójára vál-lalkoznak. Különös, vegyülékes képződmény a *Józsika* c. novella. Benne a két-fajta időszemlélet és tudatállapot keveredik, ám a felütésben és a zárlatban ismétlődő mondat — „Abban az időben így éltem” — mindent a múltba transzponál. Újító, kezdeményező szerepű ez utóbbi három elbeszélés; imma-nens értékei okán főként a *Szombat estét* és a *Józsikát* tartjuk sokra.

Az énformájú, vallomásos gyereknovellák értelmezésekor maga Csáth Géza siet a segítségünkre. Ő mondja el — *Tavaszk* c., 1906-os írásában —, hogy szerinte háromfázisú ez az életszakasz, s a novellák rendre követik is ezt a tagolást. Az Üllői úton újra rügyező fák látványa — ne feledjük: Kosz-tolányi versben szólongatta őket azidőt — „... az elmúlt tavaszok emlékei”-t zendíti föl az ifjú medikusban. Hosszan kell idéznünk a konfessziót:

„A c-mollt hallom újra és újra. Nálam ez a tavasz hangneme. Ez foglalja össze és olvasztja egybe a sok különböző zenét. (...)

Magamba figyelek. Vigyázok, hogy határozottan külön semmire ne gon-doljak. (...) És amint így hallgatom az elmúlt tavaszaim egybezengő szimfó-niáját, mind világosabban értem a harmonikus alap gondolatot, a c-moll ak-kordot, a szenvedélyes, fájó és bátor septimhanggal, a h-val.

C—esz—g—h.

Először csak a c hang szólt. Egyetlen puszta hang. A gyermek, akinek még nincs sorsa, mert még nem történt vele semmi. Egy hang, amely a legvi-dámabb és legszomorúbb muzsikában egyformán szerepelhet. (...)

Igen, ezek a tavaszok a gondolat és fájdalom nélküli létezés boldog nap-jai voltak. Séták a déli verőfényben apámmal. Egyszerű örömök: az új lakk-csizmácska, a kék bársonyruha, az ólomkatonák. Bámészkodás az ablakon: amint lakodalom, temetés vonul el az utcán muzikaszóval. Vagy ha jön-nek — rukkolnak — dobolnak a katonák. (...) Azután a kutyák. (...) Szaba-dok és boldogok. Mehetnek, ahová akarnak. És igazában senkitől se félnek, csak a sintértől. És jó a sintér is (...)

Telnek-múlnak az évek, s mire beáll a sorba a hetedik is, már két hang kezd szólni. A c és az esz. Két hosszan kitartott klarinéthang. Kicsit méla, de elégedett és szép hangzás! Békesség. A csendes és finom boldogság, amit az ad meg, hogy akik között élünk, szeretnek bennünket. És hogy minden napra van valami kellemes és örömet adó dolog. A kis tanulópad fiókja tele van sorba ragasztott gombfestékekkel. Rajzkönyvek. Mindent lefesthetek, ami eszembe jut. Milyen nagyszerű boldogság ez. (...)

És a könyvek. A Vas Laci. A Jelky András. És Andersen meséje: Úti-társ. Félelmes, szomorító, kábító és tündéri! (...)

A kőépítőszekrények. (...) Mind az enyém. Holnap is építhetek, holnap-után is. És annyi mindenfélét, amennyit csak akarok.

Mily gyönyörű mindez, nyitva az ablak, és csütörtökön, amikor nincs is-kola, egész délután dolgozhatnak az ember.

Mily kár, hogy mindennek meg kell változnia. Mert észrevétlenül, egész halkán megszólal a harmadik hang is: a g. Eleinte alig hallható, de elmúlik

egy-két esztendő, és már határozott mezzofortéval egyenlően zeng mind a három hang. A teljes moll-akkord komorsága: c—esz—g.

El kell szenvedni most *másodszor* (Csáth kiemelése!) is a világra jövetel fájdalmait. Mert a születés előtti öntudatlan, boldog növényi létezés után, ó, akkor is nehéz, sírásokkal teljes és keserves volt a lét. De a gyerekkor örömei megvigasztaltak, és a képzelet újra mindenhatóvá, azaz elégedetté tett bennünket. A serdülési esztendői azonban elrabolják tőlünk a mi kárpótlásunkat, vigasztalásunkat. Újra meztelenül, pajzs és ruha nélkül állunk künn a sors hidegében . . .”

Fölösleges mondanunk: az első és viszonzatlan szerelem, az ébredő nemiség felhőzi be itt a moll-akkordot, a diadalmas „szeptemhang”, a h pedig már az ifjúság, a vitalizmus tomboló öröméről beszél: „Az élet muzsikája most a gyönyörűséges és hosszú fejlődésű crescendo kezdetéhez jutott el. (. . .) Ó, élet, a te nagyszerű crescendód mámorral és elégedettséggel tölt el engem. Legyen a crescendo hosszú, idegfeeszítően lassú, de folytonos és valóban mesteri” — hangzik végezetül a fiatalságtól, a léttől megittasult Csáth Géza fohásza és vallomása.

Ugyanez a három stádiumra tagolt gyermekkor tűnik elénk a novellákban is, s — megfelelően a zenei párhuzam, a moll-akkord természetének — más-más szubsztanciával bír mindenik szakasz. Megelevenülnek elsőként „. . . a gondolat és fájdalom nélküli létezés boldog napjai . . .”, s jelzéseként a csáthi elképzelés konzekvens voltának, visszatérnek a *Tavaszkok*ban említett motívumok is. Elénk lép a négy-öt éves gyermek, „. . . akinek még nincs sorsa, mert még nem történt vele semmi”. „Istenem, elmúltam öt éves — meditál a *Józsika* címszereplője — mennyire megváltoztam, hogy elrepült az idő! Szomorú elgondolni! Mi történt velem, valami szép, nagy dolog? Semmi. Még semmi. Semmit sem láttam. Mennyi idő kell még, hogy felnőjek, hogy megismerhessem, hogy miért érdemes élni? Ezt csak a felnőttek tudják, nem lehet kétség, csak ők tudják! . . .” Manifesztálja már ez az idézet is, hogy korántsem csupán a felhőtlen boldogság állapota a novellista Csáth szerint a gyermekkor első fázisa, hiszen benne lapul egyszersmind az elégedetlenség, a teleológia, a célelvű létezés hiányának szomorúsága — de ne siessünk túlzottan előre. A *Tavaszkok* c. írás említette motívumok közül visszatér a *Józsiká*ban a séták, az új ruha, a muzsikás temetés öröme, illetve látványa, a katonákra bámuló kislíút pedig az *Emlékirat eltévedése*mről örökíti meg.

Az öntudatlanul is tudott védettség, biztonság, a világra csodálkozás stádiuma is Csáthnál a korai gyermekség. A burokban létezés időszak, meganynyi dolog, aprócska öröm fölfedezésének és befogadásának gyönyörűsége. Lubickolás a szenzációkban — és minden szenzáció lehet! —, ámulat s a gazdagság sejtelme. Lebegés a szubjektív időben, a boldog súlytalanságban. A felnőttekre utaltság érzése, s a tőlük független belső világ, a mítosz felépítésének igénye. „Azt hiszem — mereng a *Józsika* hőse —, nem az az ember a boldog, aki gazdag — mint a nagymama mondja —, vagy akinek fehér lova van — mint Margit mondja, a szomszédék kislánya —, hanem aki senkire se szorul. Én például, ha gyenge is vagyok, és fölöltözni magam rendesen nemigen tudok, ha a dada mosdat is, és ha a nagymama azt hiszi rólam, hogy afféle oktondi kislíú vagyok, ha a felnőttek tudnak írni és olvasni, és én meg nem — azért én tudom magamról, hogy ki vagyok, és elmulatok egész nap a gondolataimmal.” S megfelelően e vallomásnak, „csodás, óriási paloták”-ká, egy „boldog ország”-gá válnak tüstént Józsika számára az alkonyi égen úszó

felhők — Arany János „Képtöredék”-ében, *A falu bolondjában*, Weöres Sándor *Rongyszőnyeg*-ciklusában (a 102. darabban) található hasonló játékát a gyermekképezetnek.

Összefügg az eddigiekkel a felfokozott ünnepigény, a hétköznapok szürke egyhangúságának, fantáziátlanságának elutasítása. A lét unalmától, az ismétlődő dolgok gépies monotonijától szenved oly nagyon, előle menekül a maga mítoszába, képzelgései, álmaiba a *Józsika* címszereplője, csodákra, titkokra les, kalandokra kész a *Szombat este* és az *Emlékirat eltévedése*mről kicsi hőse. S ünnep minden, mi szabálytalan, mi eltér a megszokottól. Kivált a *Szombat este* jeleníti meg nagy művészi erővel a csodaváró, titoklító gyermeket, aki ösztönösen érzi: nem oly szimpla és racionális a létezés, miként a felnőttek hiszik. Túl a biztonságos tényvilágon, létezik egy bizonytalan fantomvilág is, amelyben érvényüket veszítik a hétköznapi, józan evidenciák. S ezt csak azok érzékelhetik, kik még nem tompultak el, kikben a tudásnál fontosabb a sejtetem. A gyermekek.

Jelezte már egy-egy utalás: nem csupán éden, problémátlan boldogság és teljesség Csáth Géza novelláiban a kora gyerekkor stádiuma. Komplexitásában, ambivalenciáiban ragadja meg ő ezt az időszakot, színét és fonákját, magasát és mélységét egyaránt bemutatván. Otthonos és otthonatlan, hívogató és taszító, szenzációs és unalmas, értelmes és értelmetlen, ismerős és idegen, nyájas és félelmetes, feloldó és szorongató világ veszi körül a gyermekhősöket, egy preegzisztencialista életérzést is körvonalaznak a történetek. Erről hoznak hírt pl. az *Elfeledett álom* dült, kaotikus futamai. E novella freudi ihletése nyilvánvaló, váltásai, képzetkapcsolásai már-már a szürrealizmust idézik. Elfojtott, a tudatalattiba szorított élmények és emlékek törnek elő az álomban, s a gyerekkor makacsul vissza-visszatérő képei idegenséget, rémületet, szorongást árasztanak. Néhány részlet:

„Az öcsém jön szembe. Maga elé néz, elfordítja a fejét. Miért? Elébe állok. Nem akar megismerni.

— Kit tetszik keresni!

— A bátyámat!

— De hiszen én vagyok!

Nem felel, megfordul, elindul. Utánamegyek. (..)

Megdöbbenő és rettenetes ez az elhagyott szoba, üres és céltalan. Mi minden történhetett itten! Talán embereket gyilkoltak? (..)

... nem tudok előrehaladni. Az út tele van apró békákkal és más meztelen, rózsaszínű, apró állatokkal. Mik ezek? Koraszülött kutyák és macskák? És ni, itt fekszik köztük a Zsoli is, a régi, szép fehér kutyánk. Vérzik, az egész hasa tátong, és saját mája előtte fekszik a poros földön. Nyalogatja. Éppen mint amikor elütötte a vonat a pályaudvaron. Sírni szeretnék dühömben és fájdalomban.

— Miért kellett akkor magunkkal vinni Zsolit a pályaudvarra?

Én akartam erőnek erejével. Apa azt mondta: »Maradjon csak itthon a Zsoli«, de én akartam. Az ember bizonyos dolgokat nem tehet jóvá. Sőt, semmit se tehet jóvá. Minden lépésével tulajdonképp elősegíti a saját pusztulását és a másokét is.

— Zsoli, Zsoli!

Le szeretnék térdelni, és meg szeretném csókolni ezt a drága, kedves állatot, ezt a jó pajtást. Azt szeretném, hogy reám nézzen, megbocsásson, hogy

megszabadítson ettől a borzasztó önvádtól, ettől a fájdalomtól. Nem néz reám” stb.

S ugyanez a preegzisztencialista életérzés ölt testet — ámbár kevésbé li-
dércezen — más novellákban is. Megjelenül a létbe, a világba vetettség riad-
dalma, szorongása. Elszökik otthonról, felfedező útra indul az *Emlékirat elté-
vedésemről* „négy és fél esztendő” kicsi hőse, ám a szabadság, az önállóság
mámora, a tilalmas dolgok gyönyöre hamar rettegésre cserélődik. Labirintust
idéz, idegenül és fenyegetően fölmagasodik a nyájasnak, ismerősnek hitt vi-
lág, a parányi ember a nyomasztó végtelennel szembesül. S noha számára van
még visszaút a védettségbe, kalandja előjáték volt csupán. „Az eset maga
egyike azoknak az eltévedéseknek, amelyek életem során azóta oly csodálatos
módon ismétlődtek és annyiszor, hogy nagyrészt elfeledkeztem róluk” — hang-
zik a narrátor vallomása a novella nyitányában, majd hozzáfűzi: „Ezt az el-
tévedésemet azonban nem feledtem el...” S leckét kap a lét lényegéből a
Józsika címszereplője is. Rettegés, az állandó fenyegetettség érzése tölti be
nappalait és estéit, rémek, fantomok, gyilkosok népesítik be képzeletét. Ellen-
ségességnek, ellenségének látja a világot. „A jó angyalom nélkül én már rég
nem élnék. És még így is folyton félek” — jelenti ki, hogy a mű végén ek-
ként összegezzon: „De hát az élet fele álom, és így nincs ok a zúgolódásra.
Elvégre nem lehet mindig jó. Az élet, az ébrenlét tele van félelemmel, una-
lommal, sok rossz emberrel és sok olyan emberrel, akik jók, kedvesek, mint
a dada és nagymama, de akikhez tulajdonképpen semmi közünk; az álom kár-
pótól mindenért.” Sanyarú konklúzió, s a szülők, nagyszülők, ismerősök léte
sem kínál feltétlenül lelkesítő perspektívát. Szomorúság lappang a felnőttek
világában — figyel föl a *Szombat este* narrátora, üresség, céltalanság, értel-
metlenség, hiábavalóság ásit az ő mindennapjaikból is — veszi észre Józsika
és a *Palincsay* c. novella gyerekhőse. S ezzel a kör bezárul.

Nincs kétség: jóval bonyolultabb képletet tár elénk a gyermekkor első
periódusáról Csáth Géza, mint a *Tavasok* c. írásban tette volt. Messze van
ez holmi obligát édenlátomástól, hiszen a paradicsomban a pokol is benne
rejtetik, az ámulat a riadalommal, az ujjongás a kétségbeeséssel vegyül.
S ugyanily bonyolult, ugyanily ambivalens a gyermekidők második fázisa is.
Feltűnik benne a *Tavasok* emlegette „Békesség. A csendes és finom boldog-
ság, amit az ad meg, hogy akik között élünk, szeretnek bennünket.” Egy fe-
lejtethetetlen karácsonyestéről tudósít, majd meg „... az otthoni boldog beteg-
állapot”-ra réved vissza A *vörös Eszti* elbeszélője, a családi idill, harmónia
látványa, az összetartozás már-már templomi áhitata mondatja ki a hőssel
másutt: „Olyan jó, olyan igen jó volt mindez körülöttem, hogy azt kívántam,
bár tartana így örökké...”, illetőleg: „Jobban szerettem ekkor ezt a petró-
leumlámpa-világot, mint a napét, s a szobát jobban, mint az erdőt, a mezőt,
az udvarunkat” (*Mese a kávéházból*). S feltűnnek a „... kellemes és örömet
adó” dolgok is, a festékek, a könyvek, a kőépítőszekrények, az önfeléd játé-
kok, a teremtés gyönyörűsége. Mítosz, autonómia, szuverenitás ez is. „Eleven,
bátor és mozgékony fiú voltam akkor — emlékezik a „*Souvenir*” c. novella
hőse. — Állandóan az élet külső valósága foglalkoztatott. Minden percemet
egy örömteli csodálkozásban éltem át. Festőnek készültem. Rajzoltam, festet-
tem és mintáztam. A színek, a formák, a vonalak folytonos elragadtatásban
és izgalomban tartottak. (...) Bennök, velök éltem késő estig. Soha többé nem
fogom olyan szépnek, egyszerűnek látni az életet. Milyen boldogan feküdtem

ágyba estéknként! ... meg voltam elégedve mindennel, ahogy folyt az életem, amit rajzoltam..."

Ez a mítosz, ez a boldogság, ez a „... tökéletes életöröm...” azonban nem zavartalan. Ki kell zökkenni, a valóságra kell ocsúdni belőle. S épp a mítosz fölfeslését, jóvátehetetlen elvesztését ábrázolják többnyire Csáth novellái. Csak kevesek, az erők őrzik magukban érintetlenül e csodabirodalmat, hogy — miként *A varázsló kertjének hősei*, a Vass fiúk — Anteusz módján visszatérhessenek hozzá — a többség számára megszakad, szétfoszlik a varázslat. A személyiség harmóniáját megzavaró gátlások és tabuk létrehívója épp a békesség és boldogság fészke, a szülői ház — derül ki *A vörös Esztiből*, egy hosszú évekre elfeledett gondolat miatt mindörökké elvesz a családi idill öröme — panaszolja a *Mese a kávéházból* narrátora, s kilendül — egyelőre csak ideiglenesen — „tökéletes életöröm”-éből a „*Souvenir*” hőse is a nemiség hívására. S a védettség, a szeretet mítoszáat szaggatja, léttörvényekre tanít az iskola, a barátok, osztálytársak nemkülönben. A nagy leckék és föl- eszmélések ideje a gyermekkor második fázisa. Szembeállítja egymással a Pétereket és a Gyurikat, az élehetetleneket és az élelmeseket a *Péter levele* c. történet, hogy ekként vonja le becsapatasának, első balekségének konzekvenciáit: „Így jártam én már azóta néhány, sok bicskával, amelyeket az élettől ajándékba kaptam, s amelyeket könnyelműen elherdáltam. Így történt, ... hogy igen korán bele tudtam nyugodni, hogy vannak a világon Gyurkák és Péterek. És természetesnek találtam, hogy az *élet küzdelem* (a mi kiemelésünk!) az efféle bicskák körül, amelyeket a Péterek elvesztegetnek, s a Gyurkák lassan, ügyesen megszereznek.” Öntörvényű voltában is a felnőttkor előjátéka Csáth szerint ez a periódus, s jellemzőnek, meggondolkodtatónak találnók: az énfarmájú gyereknovellák narrátora majd mindig a szelídek, a félnékek, a kijátszottak — a „Péterek” közül való.

Kétarcú, átmeneti, a boldogságot, a mítoszt még birtokló, ám már el is vesztő idősaknak láttatja az első iskolás éveket az *Egy vidéki gimnazista naplójából* c. novella is. (A diáktémában rejlő lehetőséget Csáth évekkorában fölfedezi, mint Karinthy remeklése, a *Tanár úr kérem.*) A játékok, a kalandregények, a palacsintaevés önfelédtt öröme, immanens boldogsága is jelen van ebben a történetben, de már csak mellékesen. Nem véletlenül sóhajt oly rezignáltan a naplóíró gimnazista, iskolába nem járó öccsére pillantván: „Milyen boldog az ember még abban a korban!” Ő viszont már érzi „az ismeretlen birtok” tűntének fájdalmát, ő már kényszerűen eszmélkedik. A lét komolysága, szigorúsága legyinti meg a gimnáziumba lépven, fölismeri a felnőttek bölcselkedéseinek üres, közhelyes voltát, csendesén lázadozik az észszerűtlen regulák, a gépies köteleességteljesítés ellen, átéli a függés, a szürkeség fájdalmát. S a régi hiedelmek, problémátlan bizonyosságok is omladozóban immár. Isten léte kérdésessé válik egy pillanatra, s föllebennek a fátylak a születés misztériumáról. Gyermekek még a gyermek, de mezsgyére ért. A mítosz és a mítoszhiány közt tétovázik. Csupán az elszántak, „a Vass fiúk” ragaszkodnak alkuvás nélkül a maguk szuverén világához, hasítják ki s őrzik mindenkitől a titokparcellát, „a varázsló kertjét”. „... Persze, akkor nem mondtuk el senkinek a dolgot” — hangzik egyikük vallomása. Jelképes a kontraszt: ez a csodakert nem a „villanyfényes fűtácán”, hanem egy eldugott, „vak utca” mélyén rejtezik, s szeccszíós bujaságú vegetációját tetszés szerint népesítheti be a mesék rémalakjaival a gyerekképzlet. Együtt van itt minden: titok, félelmetesség, erőszak, szexualitás, s a Vass fiúk „elmélázva”,

enyhe rezignációval, ámde feltöltődve, új erőre is kapva egyben búcsúznak hajdani mítoszuktól. Mert ha volt is ilyen, s azok a boldogok, kik birtokolták, ki kell lépni belőle, hogy elszenvedjük „... másodszor is a világra jövetel fáj-dalmait”.

Meglehetően hangzik, de igaz: az énfarmájú novellák többsége a gyermekkor harmadik fázisát, a serdülést ábrázolja a leginkább differenciálatlanul. Kevés az invenció, kevés a szín ezekben a történetekben, Csáth jószerével csak a szexuális ébredés bemutatására vállalkozik. Egy naiv és affektáló bak-fis mindennapjait, rendre a nemiség körül settenkedő gondolatait tárja elénk a *Részletek Mariska naplójából* c. korai írás, a *Jolánból* a kamaszalmok, kamaszvágyak forrósága árad, egy tiszta, bár némiképp meghökkentően csavarintott gyerekszerelem históriája a *Pál és Virginia*, s a nőhódítás titkaiból, fortélyáiból ad leckét Józsikának a *Pista* c. elbeszélés címszereplője. Többé-kevésbé érdektelen novella mindahány, együttesen sem adják autentikus képét a serdülés bonyolult, végletek közt hányódó, öröms-fájdalmas idejének. Épp az a polifónia hiányzik belőlük, mi oly nagy érték volt a gyermekkor előző szakaszait megjelenítő történetekben. Csupán a *Kisfiúk* c. novella villant meg egy újszerű, a freudizmustól inspirált összefüggést. A diákszerelem, az imponálás vágya felébreszti a hős — éljünk a pszichoanalitikus Csáth szavával — ambíciókomplexét, s ezért kell oly értelmetlenül, egy fatális véletlen következtében meghalnia. S noha a mű esztétikai értékei nemigen gyarapodnak e mozzanattól, feltétlenül növekszik a lélekrajz hitele.

A *Kisfiúk* — akár a *Részletek Mariska naplójából*, valamint a *Pál és Virginia* — már nem tiszta változata az énfarmájú novellának. Egyes szám első személyben szól ugyan a narrátor, ám a történet nem az övé: mástól hallotta, mástól kölcsönözte. Eszköze e fikció a leválasztásnak, az eltávolításnak, lehetővé teszi a — legalább részleges — kívülállást, az ironizáló hangütést. Azt jelezné ez a megoldás, hogy kevésbé érdekes, kevésbé becses Csáth számára a serdülés periódusa, mint a korábbi kettő? Koránt sincs így! Sokat tud ő a kamaszidők mélyvilágáról, démoni ösztöneiről, de az infernót csak ritkán, s inkább — kerettel, auktoriális előadással — tárgyiasítva ábrázolja. Mindössze három novella — a *Fekete csönd*, az *Anyagyilkosság* és *A kis Emma* — tartozik a „pokoljáró” történetek közé, s bennük a halál angyalává, a könyörtelen pusztítás jelképévé lényegül a gyermek toposza. A lehetséges végletet, a mítosz elfajulását, örvénylő veszedelmét jelenítik meg e históriák, a gyerekekemberben lapuló ősembert, a rációval ölelkező irracionálist. Arról beszél a maga módján Csáth Géza is, miről Robert Musil Törless kadétja töpreng: „... minden lehetséges ... az is lehetséges, hogy az eddig egyetlennek tudott fényes, nappali világból egyszer csak átlép az ember egy másik, egy füledt és tomboló és szenvedélyes, és mezítelen és megsemmisítő világba. S ... nemcsak átléphető a küszöb, ... hanem ... végtelen közel is van egymáshoz ez a két világ...” (Bor Ambrus fordítása). Ezt a küszöbátlépést, pontosabban: a nappali és az éjszakai, az apollói és a dionüszoszi világ kölcsönhatását, egybeépülését ábrázolja könyörtelen pontossággal a három novella, a káosz irgalmatlan rendjét, a pusztítás dermesztő logikáját. S ha ősképi jellegű volt a *Délutáni álomban* felbukkanó Gottkindmythos, szintúgy archetipikus karakterű a bennük szereplő gyilkos gyermek. A toposz végleteit, két ellentétes pólusát egyaránt bemutatja Csáth Géza. A megváltó gyereket és a kárhozatos gyereket, bár ez utóbbit jóval nagyobb művészi erővel.

A testvérgyilkosság szörnyű bűnét, Káin és Ábel bibliai történetét transz-

ponálja a századelőre, egy pszichiátriai vallomásba a *Fekete csönd*, épp csak azt bajos eldönteni, melyik szereplő e történetben Káin és melyik Ábel. Az énfórumában megszólaló narrátor öccsét vádolja, ki egyik napról a másikra ártatlan gyerekből ártalmas, pusztító kamasszá nőtt, „Iszonyú izomzattal, vastag sörtehajjal és gonosz, égő, félelmes szemekkel”. Tettei alapján ő lehetne Káin, ámde éppen őt gyilkolja meg tulajdon testvérbátyja, hogy halálában újra Ábellé változzék: „Az ágyban egy kis gyöngye gyermek feküdt. Szederjes kék arccal . . . a szőke, piros képű, petyegő Richárd öcsém. És sötét szemei a végtelenbe néztek.” Lehet e novella pusztán egy bomlott elme hagyományos képzelgése, szimpla patológiai esetrögzítés (erre vallana a történet időkezelése, vizionárius-hallucinatorikus jellege), viszont ha így van, csakis klinikai érvényű és érdekű. Lehet a testvérféltékenység kirobbanásának, tudathasadásos drámájának megjelenítése, csakhogy 1905-ben, a mű születésének esztendejében Csáth nem ismerte Freudot, s még messzebb volt tulajdon komplextanának kidolgozásától. Egy készen kapott avagy készülöben lévő elméletet semmiképp sem illusztrálhat így az elbeszélés. A legvalószínűbb magyarázatnak azt tartanók, hogy a *Fekete csönd* vitathatatlanul kóros históriája a Káin-és Ábel-szerep viszonylagosságának, felcserélhetőségének, *vegyülésének* a története, a „küszöbátlépés” drámája, a lélekantinómiák harcának megjelenítése. Amiként Ady írta:

*Uram, én Jehovám,
Tudtam, hogy ölni nem szabad
S Kain megölte újra Ábelt:
Megöltem magamat.*
(Kain megölte Ábelt)

S lehet-e méltóbb, alkalmasabb terepe e küzdelemnek, mint a végletek közt verődő, a nappal és az éjszaka határait oda-vissza áthágó kamaszpsziché? Az antinómiák egybeöltődésének, a szélsőségek találkozásának törvény voltára döbben rá az *Anyagyilkosság* egyik hőse is: „Witman fia a bagolyra gondolt, és átvillant az eszében az, hogy mindaz, ami az életben szép, egyszerű és izgalmas, miért rettenetes, megmagyarázhatatlan és véres egyszerűsmd?” E novella gyerekszereplői a lét titkaira, „. . . a fájdalom misztériumá”-ra kíváncsiak. Irgalmatlan felfedezők, hódítók, „kincskeresők” ők ketten, ártatlan bűnözők. Mivel apjuk meghalt, anyjukhoz nincs közük, az iskola nem hat rájuk, a környezet nem törődik velük, gátlásaik sincsenek. „Kísérleti”, laboratóriumi helyzetben lévén, őseredeti, archetipikus módon viselkedhetnek: „. . . terveik és dolgaik voltak, (. . .) Nagyúri foglalkozásnak ismerték föl az élést, s öntudatlanul és korán a saját szükségleteikhez formálták az időt.” Mítoszuk valóban szuverén és félelmetes, a végletek egyesítésén alapszik. Pusztulásában figyelik az életet, a kínban a kéjt találják, anyagyilkosság árán tartják meg szeretőjüket. Minden tettük racionális és irracionális, zűrzavarukban rend honol. Ilyen a világ, ilyen a lét immanenciája, ilyen a csak ösztöneit követő, nem szocializált ember — sugalmazza az *Anyagyilkosság*, s szélsőségeket szikráztat egybe *A kis Emma* c. novella is. Tőszomszéd ez utóbbiban szintúgy a játék és a pusztítás, a szeretet és a gyűlölet, az ölés és az ölelés (Irma „. . . minduntalan elhívta Emmát, ölelte, csókolta, majd megfojtotta” stb.), csakhogy mi még öntörvényű volt a Witman fiúk históriájában, itt már a felnőttek gyakorlatától is tápot kap. A gyermeki, archetipikus ösz-

tön a világ legalizált, nap nap után hivalkodó agressziójában ismer magára. „Az ember veszedelmes portéka” — ismerte fel Novák Antal is, Kosztolányi *Aranysárkányának* tanárhőse.

Látni való: végleteket fog át Csáth Géza gyermekábrázolása. A novellák egyként megjelenítik a toposz vonzó és rémületés, tipikus és rendkívüli változatait, kötve vannak a századelő életérzéséhez, el is oldódnak tőle. A legjobb darabok érvénye egyetemes. S noha a preegzisztencialista létszorongás, a dermesztő kegyetlenség ideje is Csáth számára a gyermekkor, édenét, magánvaló boldogságát sem tagadta. Ismerte ő is a mély nosztalgiát, miről Pilinszky János így beszélt:

*Gyerekkorunkban meg kellene halnunk,
tudásunk csúcán, alázatunk magasán,
de tovább élünk, foltozgatva és
toldozgatva a jóvátehetetlent.
Még jó, hogy elalhatunk közbe-közbe
és utóljára.*

(Egy életen keresztül)

KABDEBŐ LÓRÁNT

Levél az „ómódi modernségről”

Kedves Itamár barátom!

Hogy kérésedek eleget tegyek, követnem kell múlt századi költőnk, Arany János példáját, akinél a hírvivő „kezdte a beszédet Miklósnak nagyapján”. Te, ki a klasszikus magyar költészet antológiáját elkészítetted és kiadtad nyelveden, most nehezebb vállalkozásba kezdesz: kortársainkat akarod megszólaltatni. És az én tanácsomat is kéred: rendszerező összefoglalást. Nem könnyű kortársainkra úgy tekinteni, mint régebbi korok alkotóira. Történelmi távlatból ugyanis sokkal könnyebb körülírni a korstílust, és az értékrendet is nagyjából kialakította az idő. A jelen jellemzője éppen a sokféleség, ahány költő, annyi lehetőség. Mi lesz belőlük maradandó? Mely tulajdonságok hasonlósága alapján jellemezheti majd a jövő történésze napjaink „korstílusát”? Legfeljebb találgatni lehet. Mégis megkönnyíti a választomat a te egyik megjegyzésed. Amikor itthon jártál és antológiáért átvetted a magyar PEN-club kitüntető plakettjét, a rádióban elmondottad, hogy a magyar antológia után egy latin költői gyűjteményt terveztél, csak a közben személyesen is megismert magyar költők megbecsülő barátsága részrehajlóvá tett. A latinok várhatnak. És én most visszakérdezlek: miért érezted szükségét a magad részéről a huszadik század végén éppen a latin költészet fordításának? És miért cserélhetted fel ily könnyen fordítói programodat? Esetleg nem is olyan elmentéses a két feladat, mint első hallásra hinnénk? Talán még lehet valami-